

Fredstorget i Sala

Arkeologisk förundersökning i form av schaktningsövervakning

Fornlämning Sala stad 62:1
Fredstorget och Södra Esplanaden
Sala stadsförsamling
Sala kommun
Västmanland

Ulf Alström

Innehåll

Sammanfattning.....	1
Inledning.....	2
Syfte och ambitionsnivå.....	2
Bakgrund	2
Undersökningsresultat.....	3
Tolkning och utvärdering.....	7
Referenser	10
Kart- och arkivmaterial	10
Otryckta källor	10
Internetbaserade källor	10
Litteratur	10
Tekniska och administrativa uppgifter.....	11
Figurer	12
BILAGA.....	13
Bilaga 1. Fyndtabell.	13

Utgivning och distribution:
Stiftelsen Kulturmiljövård Mälardalen
Stora gatan 41, 722 12 Västerås
Tel: 021-80 62 80
Fax: 021-14 52 20
E-post: info@kmmmd.se

© Kulturmiljövård Mälardalen 2011

Omslagsbild: Yngre rödgodsskärva. Undersökningens enda fyndpost.

Kartor ur allmänt kartmaterial © Lantmäteriet. Ärende nr MS2006/01407.

ISSN: 1653-7408
ISBN: 978-91-7453-054-4

Västerås 2011.

Sammanfattning

På grund av ombyggnation av delar av Södra Esplanaden och Fredstorget i Sala har en arkeologisk förundersökning i form av schaktningsövervakning genomförts i samband med markarbetena. Dessa bestod av schaktningar för träd, belysningsstolpar, dagvattenbrunnar och ledningar.

Vart efter arbetet fortgick konstaterades det att de flesta markarbetena inte berörde intakta kulturlager.

Där markarbetena var tillräckligt djupa kunde däremot konstateras att området har kulturlager, både omrörda i sen tid samt intakta lager med en bevarad stratigrafi.

Från dessa lager togs ben och en tunn kvist för ¹⁴C dateringar. Två av dateringarna pekar mot att platsen Sala som fick stadsrättigheter 1624 (1607) redan utnyttjades för bebyggelse då dokumenten utfärdades. Den som anses ligga bakom grundläggandet av Sala är holländaren Johan Carels. På grund av ¹⁴C dateringarna och det oklara skriftliga källäget diskuteras helt kort om också Simon Stevens, även han holländare, har varit inblandad i omflyttningen av människor och byggnader från gruvbyn till den nya staden.

Arkeologin talar, med en viss säkerhet, för att en bebyggelse har existerat på platsen före 1624. För att säkert bekräfta detta behövs dock ytterligare dateringsunderlag.

Inledning

På grund av ombyggnad av delar av Södra Esplanaden och kvarteret Ämbetsmannen 3, 4 samt 5 (Fredstorget) i Sala har Stiftelsen Kulturmiljövård Mälardalen utfört en arkeologisk förundersökning i form av schaktningsövervakning. Arbetet utfördes efter ett beslut av Länsstyrelsen i Västmanlands län daterat 2009-08-28 (dnr: 431-6606-09). Beställare var Tekniska förvaltningen, Sala kommun, som också bekostade schaktningsövervakningen.

Syfte och ambitionsnivå

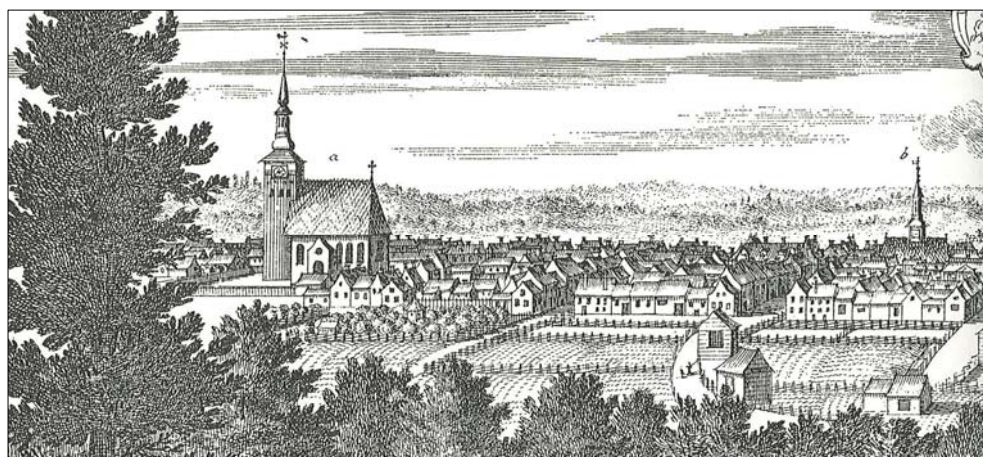
Syftet med den arkeologiska förundersökningen var att avgränsa fornlämning inom schakten samt att dokumentera anläggningar och kulturlager. Dokumentationen skulle ha en rimlig ambitionsnivå samt innehålla information om på vilken nivå kulturlager framkommit i förhållande till nuvarande marknivå. En bedömning av kulturlagren och anläggningar skulle göras med särskild hänsyn till karaktär, mängd och bevarandegrad. En preliminär tolkning och datering av kulturlager skulle, om det är möjligt, göras.

Dokumentationen kom att bestå av ett antal sektionsritningar i skala 1:20.

Markingreppen bestod av 20 planteringsgropar för träd, 37 belysningsstolpar samt 10 dagvattenbrunnar med tillhörande ledningsschakt i olika längd. På grund av att markingreppen var delvis ganska ringa till ytan utgörs den huvudsakliga dokumentationen av sektionsritningar.

Bakgrund

Sala är en typisk produkt av hur man ansåg att en stad skulle se ut på 1600-talet. Staden fick privilegier 1607 men det officiella utfärdandet kom först 1624 (Roslund-Forenius 1993).

Figur 1. Västra delen av det geometriskt byggda Sala.(Bild från Dahlberg 1729 återgiven i Ohlmarks 1968).

Sala tillhör gruppen obefästa städer som anlades i ett geometriskt system. Den som planerade och anlade staden anses vara holländaren Johan Carels som också planlade Säter och Borås. Sala ingick också i gruppen Manufakturstäder eftersom det ansågs mer ekonomiskt fördelaktigt att exportera färdiga produkter. För Salas del var det naturligtvis silver (Andren 1998).

Intill aktuella undersökningsområde har en del arkeologiska iakttagelser gjorts under årens lopp. I södra delen av kvarteret Ämbetsmannen har bebyggelserester och kulturlager dokumenterats (Roslund-Forenius 1993, Elfwendal & Roslund-Forenius 1995). Söder om Gillegatan schaktningsövervakades en sträcka i Södra Esplanaden när VA ledningar byttes ut 2006. Under asfalten och moderna sättlager dokumenterades kulturlager som sträckte sig ut i Ringgatan vilket inte är känt från de andra nord-sydliga gatorna i staden. Förmodligen beror det på att Södra Esplanaden har varit en viktig in- och utfartsled för staden (Alström 2006).

Undersökningsresultat

En mängd markarbeten för träd, brunnar och stolpar har genomförts i området kring Södra Esplanaden och Fredstorget. De flesta var inplanerade i den arkeologiska kontrollen. Men ett flertal belysningsstolpar och trädgropar var placerade nära varandra varför en del synergieffekter kunde utnyttjas. En byggteknisk orsak till att många gropar inte stod under direkt arkeologisk schaktningsövervakning var att gropen eller schaktets djup räknades från "färdig yta" vilket innebar att markingreppen inte var så djupa att de påverkade intakta avsatta kulturlager. En tredje orsak till att schaktningarna inte berörde intakta kulturlager var att en del nyanlagda planteringar i stort anlades ovan befintlig markyta (fig. 2).

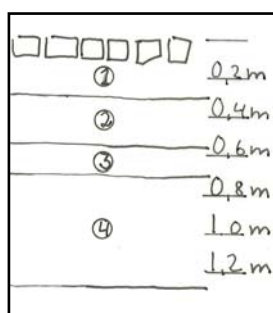

Figur 2. De nya planteringarna anlades inte på kulturlagerdjup utan bara några decimeter under nuvarande markyta. Planteringen på bild sträcker sig efter Gillegatan (utanför stängslet) i norra delen av Fredstorget. (Foto från öster U. Alström.)

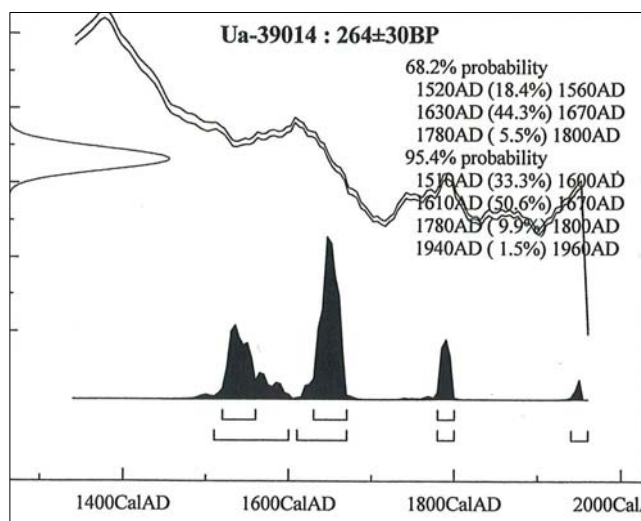
Den arkeologiska insatsen inskränkte sig därmed till ett fåtal trädgropar, 5 dagvattenbrunnar samt två längre kabelschakt i väst-östlig riktning centralt på Fredstorget. (Uppgifter om de två kabelschakten som vardera var cirka 25 meter långa fanns inte med i länsstyrelsens kravspecifikation som annars var mycket detaljerad.)

I södra delen av Fredstorget grävdes 3 schakt (nr 1,2,3 fig.9) för dagvattenbrunnar med tillhörande korta ledningsschakt. De tre schakten var 3–5 m långa och 1m breda. Djupet var cirka 1 m. Schaktmassorna bestod av bärlager av grus, sten samt ett omrört kulturlager som tydligen använts för att plana ut området inför byggandet av parkeringsplatsen.

I Södra Esplanaden anlades två dagvattenbrunnar med kortare ledningsdragningar. I det södra schaktet (nr 4 fig.9) som var cirka 1 m brett och 1,4 m djupt och 20 m långt påverkades endast omrörda kulturlager med okänd datering. I det norra brunnsschaktet (nr 5 fig.9), som var 1 m brett, 1,3 m djupt och 15 m långt, fanns en stratigrafi där en sektion av schaktväggen ritades (fig.3). Från det äldsta kulturlagret togs organiskt material för ¹⁴C analyser. Det ena provet var ett ben, det andra var en tunn kvist, båda med förmodat låg egenålder.

Figur 3. Profilritning från norra dagvattenbrunnsschaktet i Södra Esplanaden. 1. Gatsten med sand och gruslager, 2. Slagg och lera med inblandning av kvistar, 3. Lerlager med träspån, pinnar och djurben, 4. Ren blålera. (Profil mot öster. Skala 1:40).

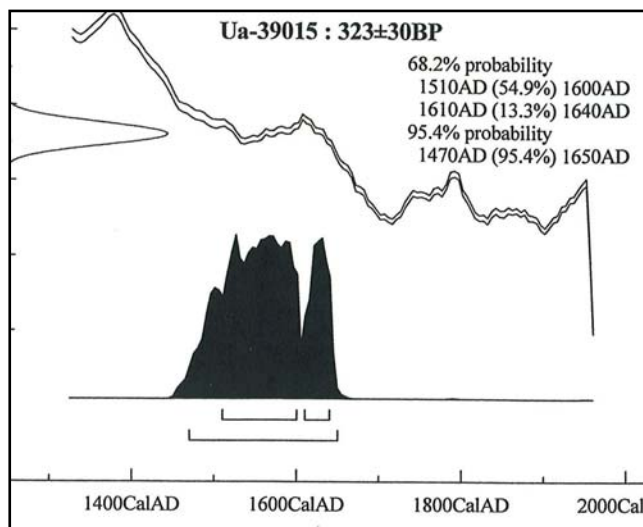
Figur 4. ¹⁴C provet visar med 50% sannolikhet att benet som låg i lager 3 kommer från ett djur som dött (slaktats) under 1600-talet. Kurvan visar dock på en ganska splittrad datering. (¹⁴C analys Possnert 2010).

Från det äldsta avsatta kulturlagret, lager 3, togs ett ben (fig. 4) samt en kvist (fig. 5) för ¹⁴C analys.

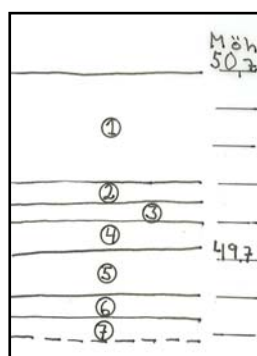
Dateringen av benet (fig. 4) tycks stödja den traditionella uppfattningen att staden Sala grundlades i samband utfärdandet av stadens rättigheter 1624. Utöver detta ¹⁴C prov har ytterligare två prover analyserats.

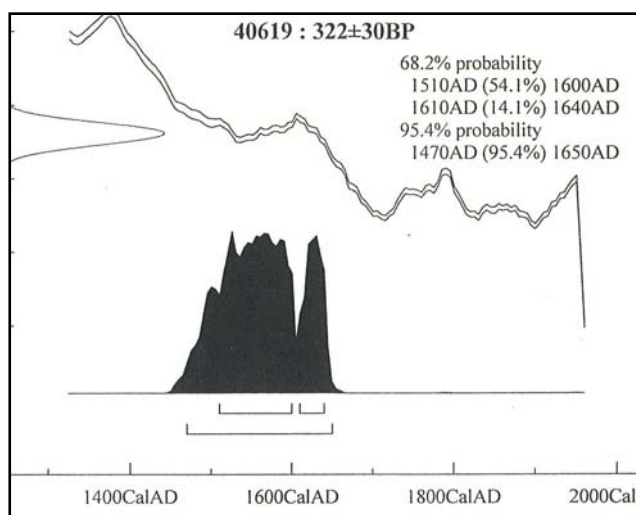
Det andra provet (fig. 5) är från samma lager och schakt som där benprovet togs. Provet visar på en möjlig datering av kulturlagret till 1500-talet, dvs. några årtionden innan staden fick sina rättigheter.

Figur 5. ^{14}C provet visar med 95% sannolikhet att kvisten som låg i lager 3 är från 1470-1650 vår tideräkning. En 55% sannolikhet föreligger att kvisten är deponerad i kulturlagret före det att stadens fått sina stadsrättigheter och planerats av holländaren Carels. (^{14}C analys Possnert 2010).

Figur 6. Profildröning från norra schaktet på Fredstorget. 1. Sentida fyllnadslager av grus och sand. 2. Brunt sandigt kulturlager. 3. Sand och after. 4. Brandlager, 1736 års brand. 5. Kulturlager med träflis och slagg. 6. Lera med inblandning av flis och kulturlager med enstaka ben och kvistar. 7. Schaktbotten med ren blålera. (Profil mot söder. Skala 1:40).

Figur 7. ^{14}C provet visar med 95% sannolikhet att benet som låg i lager 6 är från 1470-1650 vår tideräkning. En 55% sannolikhet föreligger att benet är deponerat i kulturlagret före det att staden fått sina stadsrättigheter och planerats av holländaren Carels. (^{14}C analys Possnert 2010).

I det norra tvärschaktet på Fredstorget (nr 6 fig. 9) kunde på en kort sträcka ett kulturlager dokumenteras i sektion (fig. 6). I profilen avtecknar sig 1736 års brand med ett 0,2 m tjockt sot- och kollager (lager 4). Därunder finns ett lager med träflis och slagg som med stor sannolikhet härrör från perioden då staden byggdes upp (lager 5).

Från lager 6 som ligger direkt på den rena naturliga blåleran togs det tredje ¹⁴C provet som var ett ben (fig. 7). Detta prov liksom kvistprovet visar på en möjlig datering av kulturlagret till 1500-talet.

I lagret som bestod av lera, kulturjord samt flis tillvaratogs även en keramikskärva med datering till 1600-tal.

I det södra tvärschaktet på Fredstorget (nr 7 fig. 9) påträffades visserligen kulturlager men under detta fanns en äldre dagvattenledning som följde hela schaktets längd,

I södra delen av Fredstorget där tre brunnar med tillhörande schakt var placerade påträffades endast kulturlager som var omrört och återanvänts som utfyllnadsmaterial. Ren lera påträffades på 0,6–0,8 m djup. Det är dock rimligt att tro att om kulturlagren varit intakta skulle de vara omkring 0,3–0,4 m tjocka liksom de kulturlager som påträffades ute i Södra Esplanaden (fig. 3).

På västra sidan av Södra Esplanaden där den mynnar ut i Ringgatan utfördes markarbeten för 4 träd och två dagvattenbrunnar. Två trädgropar schaktningsövervakades (nr 8 fig. 9) där endast sentida rivningsmassor påträffades. Rivningsmassorna låg på ren blålera. Resterande markarbeten i den delen av undersökningsområdet schaktningsövervakades därför inte.

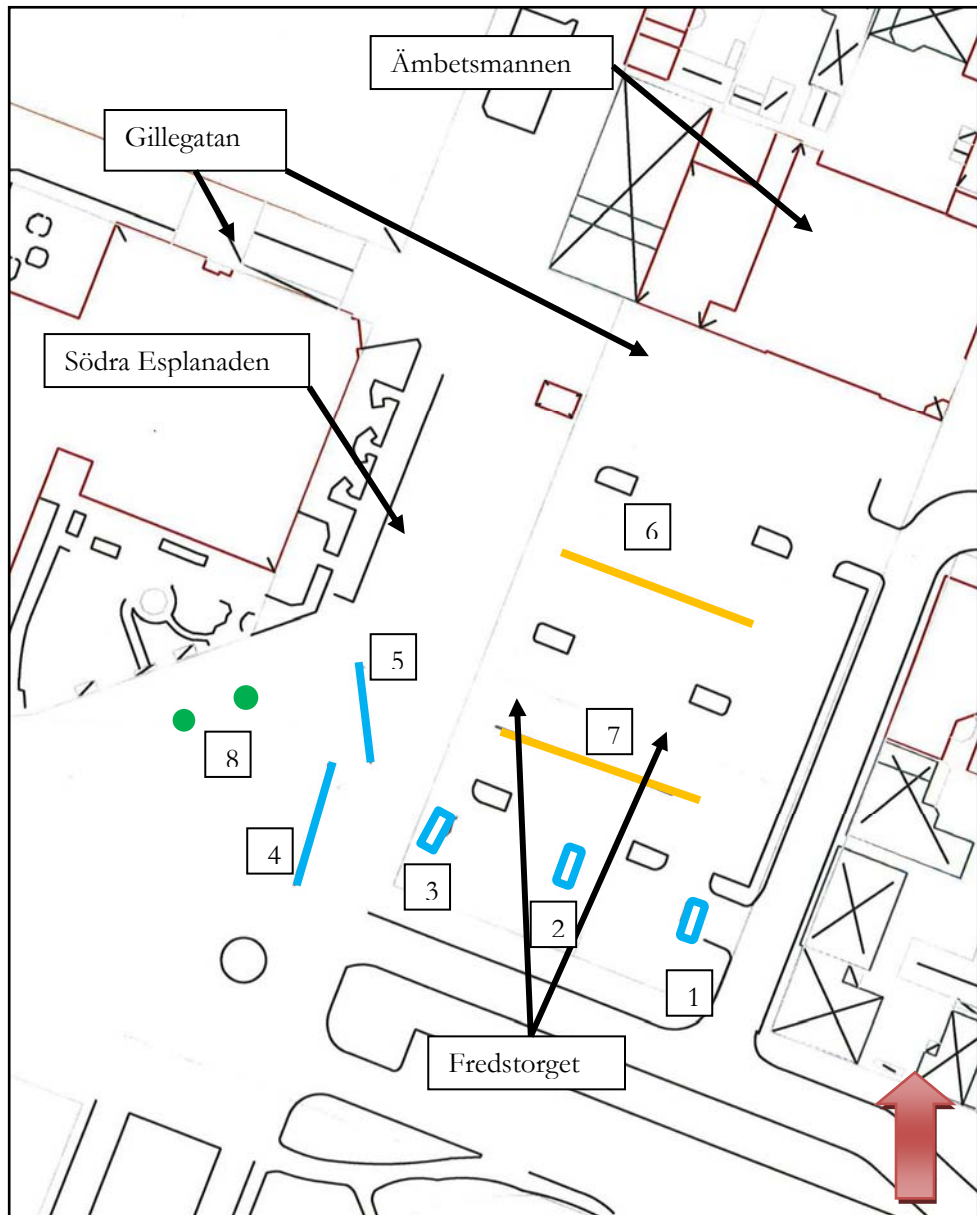
Två platser som inte schaktningsövervakades var de två dagvattenbrunnarna som var placerade i de nordvästra och nordöstra hörnen av Fredstorget. Anledningen till den missen var att arbetet med ombyggnationen av Södra Esplanaden och Fredstorget pågick under mycket lång tid (2009–2010).

För övrigt bedömdes utifrån den kunskap som inhämtades om området att grävningar för belysningsfundamenten inte påverkade kulturlagren i området.

Figur 8. Det norra ledningschaktet på Fredstorget. Från gropen närmast i bild ritades en profil (fig. 6). I övrigt påverkades endast ett sentida bärlager. (Foto från väster U. Alström).

Figur 9. På Fredstorget utfördes den arkeologiska schaktningsövervakningen under arbetet med de två ledningsdragningsarna (markerade med 6,7 och gult) samt tre dagvattenbrunnar med korta rörsbakt (markerade med 1,2,3 och blå rektangel). I Södra Esplanaden grävdes två längre schakt (markerade med 4,5 och blå streck) där det i det norra schaktet markerat med 5 dokumenterades avsatta kulturlager (fig. 3). Väster om Södra Esplanaden kontrollerades två trädgroppar (markerade med 8 och gröna punkter) där endast moderna rivningsmassor påträffades. (Utdrag ur Fastighetskartan. Skala 1:1 000).

Tolkning och utvärdering

I Södra Esplanaden och på Fredstorget har den arkeologiska förundersökningen påvisat att kulturlager och därmed bebyggelse funnits i området. På delar av området

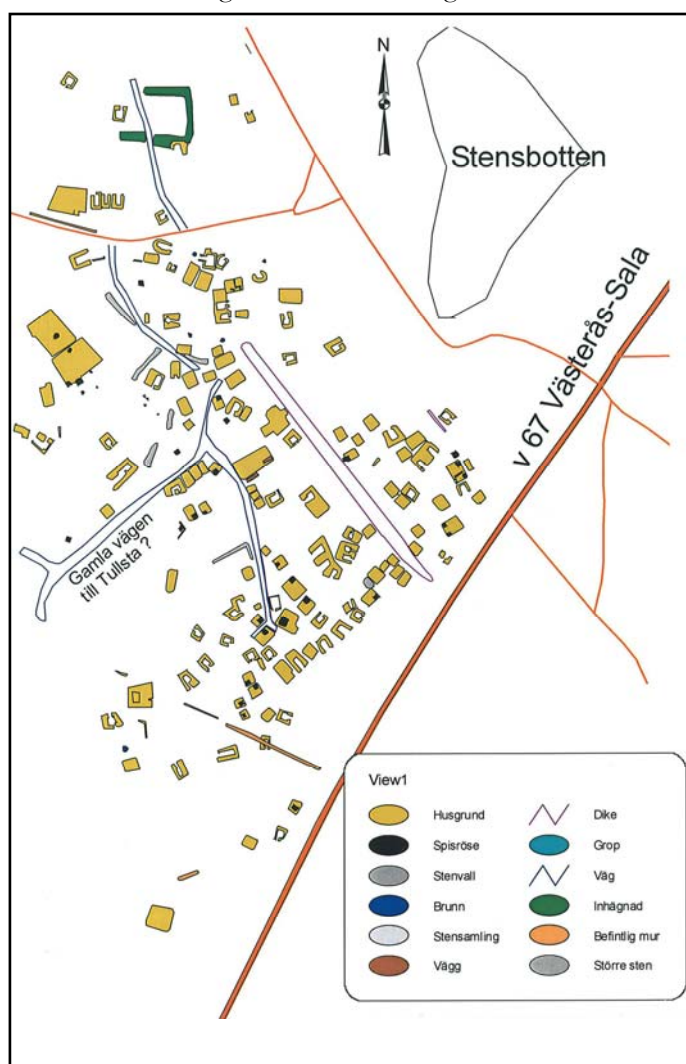
var kulturlagren intakta och sektionsritningar upprättades där kulturlagren var avsatta, dvs. lagren har växt till på plats.

Tre ¹⁴C analyser har utförts på organiskt material från två olika schakt. Två av dateringarna antyder att platsen där Sala anlades kan ha utnyttjats ganska intensivt före 1620-talet. De två nästan identiska proverna visar att platsen troligen har utnyttjats redan under 1500-talet. Med 95% sannolikhet visar de båda proverna att det fanns en bebyggelse mellan 1470–1650 vår tideräkning. Med en nästan 55% sannolikhet tycks en bebyggelse ha existerat under perioden 1510–1600 vår tideräkning. Dateringsunderlaget skulle vara säkrare om ytterligare ¹⁴C prover kunde tas från t.ex. andra delar av staden.

Den som organiserade staden i det rutnätssystem som vi ser idag var holländaren Johan Carels som kallades till Sverige på 1620-talet (Andrén 1998, Berghold & Öhnegård 1987).

Det officiella privilegiebrevet utfärdades 1624, men redan 1607 utarbetad Karl den IX stadsprivilegier för "Sala stad". Det är visserligen oklart om kungen menar gruvbyn eller en nyanlagd plats. Petrus Norberg menar att Karl IX stadsprivilegier är så skrivna att den nya staden redan existerade 1607 (Norberg 1978, s.75f). Karl den IX intresse för platsen Sala bygger på ett brev som utfärdades redan 1584 där det står att gruvbyn skulle ha fått en reglerad tomtindelning. Om den utförts eller inte är oklart (Norberg

1978). De arkeologiska lämningarna som nu finns kvar på platsen för gruvbyn tyder dock inte på att en tomtreglering genomfördes. Spåren tyder mer på en ostrukturerad bybildning. Så om en tomtreglering skett så kan den ha genomförts på en annan plats.

Figur 10. Kartan visar Sala gruvby så som den uppfattades vid karteringen 2001. Någon tomtreglering är svår att identifiera (Alström & Egebäck 2002).

Gruvbyn har naturligtvis haft någon form av reglering eftersom tomtöreslistor är kända från byn. Från 1584 finns uppgifter om att tomtantalet och tomtöressumman ändrades. Dessa uppgifter ligger förmodligen bakom tolkningen att en tomtreglering genomförts 1584. Någon verklig reglering kan emellertid inte påvisas. De ändringar som kan avläsas i de skriftliga källorna är obetydliga (Jansson 1963) vilket innebär att de inte avspeglar sig i det arkeologiska materialet.

Genomgången ovan visar på ett oklart skriftligt källäge. Därför kan man föra fram tanken på att den nya och reglerade Sala faktiskt existerade före 1607. Om grundläggningsskedet kan sättas till slutet av 1500-talet kan inte heller holländaren Johan Carels ha varit den först involverade i de praktiska bestyren att anlägga en stad.

Som en ren hypotes kan ett annat namn nämnas, nämligen Simon Stevens, också han holländare. I senare delen av livet var han verksam på universitetet i Leiden. Han avled 1620 och var svärfar till Carels. Bland mycket annat konstruerade han, vad man på den tiden ansåg vara, en idelstad med rektangulära grundelement. Innan hans vistelse på Leidens universitet, vilken påbörjades 1580, var han på resande fot i ett flertal länder däribland Sverige. Hans resor påbörjades 1571 och avslutades 1577. Syftet med dessa resor framgår inte i det källmaterial som använts här. Vi kan emellertid konstatera att hans resor, bl.a. till Sverige, skedde innan en eventuell bebyggelseplanering av Sala eller gruvbyn 1584.

Skulle han emellertid ha varit delaktig i 1584 års tomtreglering av gruvbyn (eller staden Sala om den redan existerade) skulle han vid tillfället vara cirka 38 år gammal (Andren 1998, Assche m.fl. 2011, Catholic Encyclopedia nätupplaga, The Archimedes project nätuppgifter 2011).

I privilegiebrevet av år 1624 används beteckningen ”avsticka” när man beskriver en stad i sin rätta form dvs. en geometrisk idealstad. Både Stevrin och Carels var väl förtrogna med att planera en idealstad och begreppet avsticka kommer från holländskan. Avsticka betyder att man i vårt nuvarande språkbruk gör en utsättning inför ett bygge. Man uppdelar och avgränsar ett område för olika ändamål även med passare och linjal på ett papper (Saob). Även språkbruket visar att holländarna hade initiativet i nydaningar av städer här i Sverige.

Den här korta genomgången skall visa på att källäget för Salas tidiga historia inte är alldeles glasklart. Två ¹⁴C prov daterar det äldsta kulturlagret till i huvudsak 1500-talet, varför den givna frågan uppstår: Hur gammal är platsen Sala

Referenser

Kart- och arkivmaterial

Ekonomiska kartan 11G:88. Skala 1:20 000.

Utdrag ur Fastighetskartan. Skala 1:1000.

Otryckta källor

Possnert, G., 2010. Resultat av ^{14}C datering av ben och kvistar från Sala Västmanland. Ångströmlaboratoriet. Tandemlaboratoriet. Uppsala universitet. Uppsala.

Possnert, G., 2010. Resultat av ^{14}C datering av obränt ben från Sala Västmanland. Ångströmlaboratoriet. Tandemlaboratoriet. Uppsala universitet. Uppsala.

Internetbaserade källor

The Archimedes project. http://archimedes2.mpiwg-berlin.mpg.de/archimedes_templates/biography.html?-tabl...

Catholic Encyklopedia. Simon Stevin.
<http://www.newadvent.org/cathen/14293b.htm>

Svenska akademiens ordbok. Uppslagsordet Afsticka.

Van Assche, A., mfl. Simon Stevin. 1548–1620.
<http://mathforeurope.digibel.be/Stevin.htm>

Litteratur

Alström, U. & Egebäck, A., 2002. Gruvbyn. Kartering av Sala gruvby. Västmanlands läns museum. Kulturmiljöavdelningen Rapport 2002:A46. Västerås.

Alström, U., 2006. Södra Esplanaden i Sala. Kulturmiljövård Mälardalen Rapport 2006:60. Västerås.

Andrèn, Anders., 1998. Från antiken till antiken. Stadsvisioner i Skandinavien före 1700. I Staden Himmel eller Helevete. Stockholm.

Bergold, H. & Öhnegård, V. 1987. Sala gruvby. Ett industrisamhälle från 1500-talet. Sala kommun. Sala.

Dahlbergh, E., 1729. Svecia Antiqua et hodierna. Stockholm.

Elfvndahl, M. & Roslund-Forenus, Y., 1995. Ämbetsmannen. Arkeologiska förundersökningar. Rapport. UV-Uppsala. Riksantikvarieämbetet. Stockholm.

Jansson, A., 1963. Ur Sala gruvbys historia. Västmanlands fornminnesförenings årsskrift XLIV 1963. Västerås.

Norberg, P., 1978. Sala gruvas historia under 1500- och 1600-talen. Sala kommun. Sala.

Ohlmarks, Å., 1968. Sveogöternas rike. Det kulturhistoriska Sverige i bygd för bygd. Band 4. Nordsverige. Stiftelsen Svensk Kultur. Stockholm.

Roslund-Forenius Y., 1993. Ämbetsmannen. Arkeologisk undersökning. Kvarteret Ämbetsmannen 3. UV Uppsala Rapport. Riksantikvarieämbetet

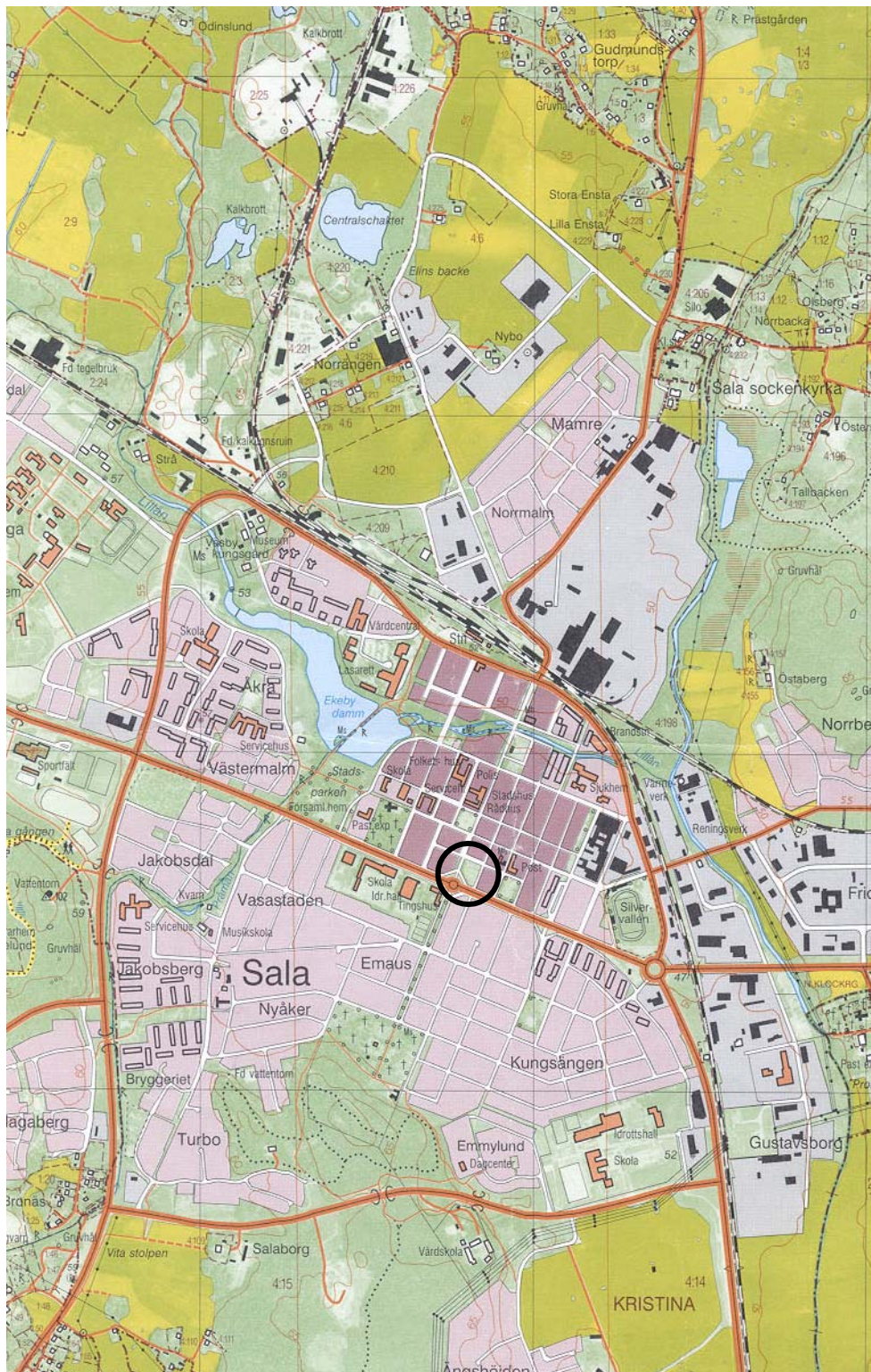
Tekniska och administrativa uppgifter

KM projektnr:	09081
Länsstyrelsen dnr, beslutsdatum:	431-6606-09 daterat 2009-08-28
Undersökningsperiod:	Sept. och okt.2009 och juli aug. 2010
Arkeologtimmar:	5,5 timmar under sept okt 2009, 10,5 timmar under juli aug 2010
Personal:	Ulf Alström
Belägenhet:	Fredstorget, kvarteret Ämbetsmannen, Sala stadsförsamling, Sala kommun, Västmanlands län, Västmanland
Ekonomisk karta:	11G:88
Koordinatsystem:	RH 90
Koordinater:	X 6644643 Y 1544768
Höjdsystem:	Rikets
Inmätningmetod:	manuellt
Dokumentationshandlingar:	Förvaras på VLM
Fynd:	Fynden F1 förvaras på KM i väntan på beslut om fyndfördelning.

Figurer

Kartor ur allmänt kartmaterial © Lantmäteriet Gävle. Ärende nr MS2006/01407.

Figur 11. Undersökningsplatsens läge markerat med en ring. Utdrag ur ekonomiska kartan. Skala 1:20 000.

BILAGA

Bilaga 1. Fyndtabell.

Fyndnr	Sakord	Material	Egenskap	Vikt, gr	Antal	Antal. fragm.	Fragm. . grad	Fyndomständighet
1	Keramik	Lera	Glaserad	20	1	1	-	N tvärschaktet (nr 6) lager 7